

พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

มรดกชิ้นใหญ่อันล้ำค่ายิ่งที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ประทานไว้ให้แก่ประชาชนชาวไทยและชาวโลกทั้งปวงก็คือ พระนิพนธ์จำนวนมากเกินกว่า ๒๐๐ เรื่อง^๑ ที่ใครทรงพระนิพนธ์ไว้ตลอดเวลาที่พระองค์ท่านทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่ การที่ใครทรงพระนิพนธ์หนังสือไว้ได้มากถึงเพียงนี้ ถือว่าเป็นพระกรณียกิจอันสำคัญยิ่งซึ่งยังผลให้พระนามของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพโด่งดังและเป็นอมตะอยู่ตราบนานเท่านาน และแม้ว่าจะไม่คำนึงถึงพระกรณียกิจด้านอื่น ๆ แล้ว พระองค์ท่านก็ยังทรงเป็นบุคคลสำคัญของโลกได้ ในฐานะที่ทรงเป็นนักนิพนธ์ผู้ยิ่งใหญ่คนหนึ่ง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นนักเขียนซึ่งทรงมีอัจฉริยภาพในการเขียนหนังสือโดยแท้ เพราะทรงสามารถนิพนธ์หนังสือได้หลายชนิด หลายลักษณะทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง อันถือว่าเป็นคุณลักษณะพิเศษที่เด่นและหาได้ยากยิ่งในบรรดานักเขียนทั่วไป พระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมีทั้ง ตำราทางวิชาการ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี ตำนาน นิทาน เรื่องท่องเที่ยว และเรื่องเบ็ดเตล็ด ล้วนเป็นสาระและมีคุณค่าในด้านต่าง ๆ เป็นอย่างยิ่งไม่ว่าจะอ่านเพื่อความรู้อะไรหรือเพื่อความบันเทิงใจก็ตาม และอาจกล่าวได้ว่าเกือบจะไม่มีนักอ่านหรือนักเขียนไทยคนใดที่จะไม่รู้จักหรือไม่เคยเห็นพระนามของพระองค์ท่าน

---

^๑ ทั้งนี้ถือเอาการรวบรวมของกรมการหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ซึ่งได้จัดทำขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ ในคราวที่องค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) จัดงานฉลองครบรอบ ๑๐๐ ปี แห่งวันประสูติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นหลัก

ในหนังสือต่าง ๆ ที่เขาอ่านเลย เพราะพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านเป็นวิทยากรแห่งใหญ่ของชาติซึ่งใช้เป็นหลักอยู่จนทุกวันนี้ พระนิพนธ์หลายเรื่องได้รับคัดเลือกให้ใช้เป็นหนังสือแบบเรียนในสถาบันการศึกษาตั้งแต่ระดับต่ำคือชั้นประถมศึกษาจนถึงระดับสูงสุดคือชั้นมหาวิทยาลัย พระนิพนธ์อีกเป็นจำนวนมากเป็นหนังสือสำคัญที่ขาดไม่ได้สำหรับการวิจัยและค้นคว้าเรื่องเมืองไทย ประวัติศาสตร์และโบราณคดีของไทย นักศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดีไทยไม่ว่าจะเป็นชาวไทยหรือชาวต่างประเทศย่อมไม่อาจหลีกเลี่ยงการอ่านพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านได้ถ้าต้องการในงานของเขาสมบูรณ์ และพระนิพนธ์อีกเป็นจำนวนมากเช่นเดียวกันที่ได้รับการตีพิมพ์หลายครั้งหลายหน เพราะเหตุที่ยังได้รับความนิยมอยู่เสมอไม่เสื่อมคลาย ดังนั้นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจึงนับเป็นสมบัติอันล้ำค่าแห่งวงวรรณกรรมไทย สมควรต่อการหยิบยกขึ้นมากล่าวในที่นี้เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติแห่งพระองค์ท่านผู้ทรงนิพนธ์อีกประการหนึ่ง

สิ่งที่เป็นแรงจูงใจให้ทรงนิพนธ์หนังสือ

การศึกษาเล่าเรียนและพระนิพนธ์บางประการของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมีอิทธิพลต่อการเป็นนักเขียนของพระองค์ท่านอยู่มาก ทั้งนี้ในประการแรกพิจารณาได้จากกรณีที่ทรงมีพระทัยฝักใฝ่ในทางอักษรศาสตร์มาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ เนื่องจากในสมัยที่ทรงศึกษาภาษาไทยอยู่กับคุณปาน ราชินิกุล สกลบุณยานันได้ทรงอ่านหนังสือวรรณคดีต่าง ๆ เช่น อิเหนา รามเกียรติ์ และสามก๊ก เป็นต้น เป็นเหตุให้ทรงรู้ภาษาไทยอย่างแตกฉาน และโปรดปรานการอ่านหนังสือเป็นนิสัยประจำพระองค์มาแต่บัดนั้นตลอดมา ครั้นต่อมาได้ทรงศึกษาภาษามคธ และภาษาอังกฤษอีกโดยลำดับ ยังผลให้ทรงสามารถอ่านหนังสือภาษาต่างประเทศทั้งสองภาษานี้ได้เป็นอย่างดี ภายหลังโอกาสยังอำนวยให้ทรงรับงานเกี่ยวกับหนังสือโดยตรง จึงได้ทรงอ่านหนังสือเป็นจำนวนมาก เกือบจะเป็นทุกเล่มที่มีอยู่ในเมืองไทยในสมัยนั้นกว่าได้ การที่ทรงรอบรู้และเชี่ยวชาญในศิลปวิทยาการต่าง ๆ ทั้งของไทยและของต่างประเทศ มีประวัติศาสตร์ อักษรศาสตร์ ปรัชญา และศาสนาเป็นอาทิ จนทรงได้ชื่อว่าทรงเป็นปราชญ์

ฉลาดเลิศพระองค์หนึ่งนั้นก็ เป็นผลประการหนึ่งที่สืบเนื่องมาจากการอ่านหนังสือของ พระองค์ท่าน และกิจการที่ไคทรงอ่านหนังสือเป็นจำนวนมากนี้เองน่าจะเป็นเหตุหนึ่งที่เกิด พระทัยให้ทรงพระนิพนธ์หนังสือขึ้นบางตามวิสัยของนักปราชญ์ เพราะตามธรรมเนียมนัก ปราชญ์ย่อมชอบทั้งการอ่านและการเขียนทั้งสองอย่างประกอบกัน

อนึ่ง สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพเอง ทรงมีพระนิสัยชอบเล่าเรื่อง ต่าง ๆ ใหญ่โตลึกลับฟังอยู่เป็นเนืองนิจ บางทีก็คร่ำเล้าให้ฟังด้วยพระองค์เอง บางที ก็ทรงเขียนเล่าไว้เป็นหนังสือ มีพยานหลักฐานที่เห็นได้ก็คือ ในเวลาที่เสด็จตรวจราชการ หรือตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประพาสที่ต่าง ๆ ทั้งในพระนครและใน หัวเมือง ตลอดจนในคราวที่เสด็จประพาสต่างประเทศทุกครั้ง จะต้องมีพระนิพนธ์หนังสือ เล่าถึงเหตุการณ์ เรื่องราวและสิ่งทีทอดพระเนตรเห็นและที่ไคทรงทราบเป็นจดหมาย ถึงพระสหายพระญาติหรือพระธิดา และที่เป็นหนังสือเรื่องโดยเฉพะาก็มีอยู่เป็นจำนวน มาก

สิ่งที่เป็นแรงกลพระทัยให้ทรงเป็นนักเขียนเป็นประการสุดท้าย น่าจะได้ แก่การที่พระองค์ท่านทรงเป็นนักประวัติศาสตร์นั่นเอง กล่าวคือ เมื่อใดทอดพระเนตร เห็นเหตุการณ์สำคัญของบ้านเมืองที่เกิดขึ้นในสมัยของพระองค์ท่าน ก็ทรงมีพระประสงค์ ที่จะใหญ่คคฺรณหลังไครวัยเป็นการประทับสติปัญญา และเพื่อมิให้เรื่องราวนั้น ๆ สูญ ไป จึงทรงพระนิพนธ์หนังสือเล่าเรื่องไว้ ส่วนหนังสืออีกประเภทหนึ่งมีผลสืบเนื่องมาจาก การบันทึกงานวิจัย คนควา และสอบสวนทางประวัติศาสตร์ของพระองค์ท่านเอง เหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งที่ช่วยสนับสนุนให้พระองค์ท่านทรงเป็นนักเขียนที่ยิ่งใหญ่ทั้งสิ้น

ระยะเวลาแห่งการทรงนิพนธ์

เราอาจกล่าวถึงเวลาที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ หนังสือได้เป็นระยะ ๆ ดังนี้ คือ

สมัยแรก (พ.ศ. ๒๔๑๘ - ๒๔๓๕) สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงเริ่มนิพนธ์หนังสือเรื่องแรกเมื่อพระชันษาได้ ๑๓ ปี คือทรงเขียนเรื่องลงในหนังสือ

ข้าราชการในราชสำนักของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือที่เรียกกัน
สามัญว่า "หนังสือคอร์ตข้าราชการ" ซึ่งพิมพ์ออกเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ เป็น
ทำนองหนังสือพิมพ์รายงานข่าวประจำวันในราชสำนัก โดยมีเจ้านาย ๑๑ พระองค์
ทรงช่วยกันเขียนเป็นประจำแต่ละวัน^๒ ครั้นในปีต่อมาได้มีการเปลี่ยนแปลงใหม่ คือ
เจ้านายหลายพระองค์ทรงช่วยกันเขียนโดยไม่กำหนดแน่นอนลงไปว่าพระองค์ใดจะทรง
เขียนในวันไหน และในตอนนี้เองที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ซึ่งในขณะนั้นทรง
ดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าอนุชาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ทรงพระนิพนธ์เรื่อง
ลงพิมพ์ในหนังสือฉบับนี้ นับเป็นครั้งแรกที่งานเขียนของพระองค์ท่านออกสู่สายตาของ
ประชาชนทั่วไป แต่หนังสือคอร์ตข้าราชการพิมพ์อยู่ได้เพียงสองปีเท่านั้นก็ยุติลง^๓ ใน
ระหว่างที่ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ ไคทรงนิพนธ์หนังสือแบบเรียนเร็ว
สำหรับนักเรียนชั้นประถม ซึ่งประกาศใช้ในโรงเรียนทั่วไปของกรมศึกษาธิการ เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๓๑ และทรงแต่งประวัติการศึกษาของประเทศสยามตอนต้น ซึ่งพิมพ์รวมอยู่ใน
"ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษาของประเทศสยาม" ครั้นเมื่อเสด็จประพาสยุโรป
อินเดีย และอียิปต์ ใน พ.ศ. ๒๔๓๔ - พ.ศ. ๒๔๓๕ ไคทรงนิพนธ์หนังสือบรรยายการ

๒	สมเด็จพระฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์	ทรงแต่งในวันเสาร์
	กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์	ทรงแต่งในวันอาทิตย์
	พระองค์เจ้าเกษมสันตโสภาคย์	ทรงแต่งในวันจันทร์
	พระองค์เจ้าทองแถมถวัลยวงศ์	ทรงแต่งในวันอังคาร
	พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์	ทรงแต่งในวันพุธ
	พระองค์เจ้านุชนาคมานพ	ทรงแต่งในวันพฤหัสบดี
	พระองค์เจ้าสวัสดิ์ประวัติ	ทรงแต่งในวันศุกร์

^๓ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, รายชื่อหนังสือพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, (พระนคร : ศิลปากร, ๒๕๐๕), หน้า ๘

เส้นทางของพระองค์ท่านไว้อีกสองเรื่องคือ เรื่อง "โดยสารเรือเมล์ไปยุโรป" และ เรื่อง "เที่ยวเมืองเตอร์กี" หนังสือพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์ที่ทรงเขียนในระยะแรก ๆ นี้ อาจมีเรื่องอื่น ๆ อีกก็เป็นได้ แต่เท่าที่ค้นคว้าสอบสวนได้มีเพียงเท่านั้น

สมัยที่สอง (พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๕๓) คือระหว่างเวลาที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ถึงแม้จะทรงมีราชการบ้านเมืองมากมายแต่ก็ทรงนิพนธ์หนังสือไต่ถามมากขึ้น พระนิพนธ์บางเรื่องทรงแต่งในเวลาที่ได้เสด็จไปตรวจราชการในท้องที่ต่าง ๆ ในเวลาที่ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประพาสหัวเมือง เช่น "รายงานการเสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพ" "จดหมายเหตุนายทรงอาณัติไปเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕" "อธิบายระยะทางล่องน้ำฝางคั้งแต่เชียงใหม่จนถึงปากน้ำโพ" เป็นต้น นอกจากนั้นแล้วยังทรงนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ เพื่อลงในหนังสือวชิรญาณ ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ที่คณะกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครจัดพิมพ์ขึ้น เรื่องที่ไต่ถามพิมพ์ในวชิรญาณคือ "เรื่องเมืองอุทอง" เรื่อง "กายคฤหะหรือเรือนคือกาย" และเรื่องอื่น ๆ อนึ่ง กวีนิพนธ์ที่มีชื่อเสียงที่สุดก็ทรงแต่งในสมัยนี้ คือ พระนิพนธ์โคลงฉันท์ถวายตอบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อคราวเกิดเหตุการณ์พิพาททางชายแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ใน ร.ศ. ๑๑๒ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์ทรงมีพระปฏิภาณสามารถประพันธ์โคลงฉันท์ได้อย่างคล่องแคล่วและมีความหมายซาบซึ้งใจ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์โปรดให้มีการออกหนังสือพิมพ์รายเดือนชื่อ "เทศาภิบาล" ขึ้นในกระทรวงมหาดไทย เพื่อแถลงข่าวราชการในกระทรวง และนำเรื่องนารูลงพิมพ์ด้วย ในการนี้พระองค์ท่านได้โปรดให้นำ

พระนิพนธ์ของพระองค์ท่านเองลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์เทศาภิบาลหลายเรื่อง การที่โปรดให้มีการออกหนังสือพิมพ์เทศาภิบาลขึ้นเช่นนี้ นับว่าทรงมีพระดำริริเริ่มที่ทันสมัย และกว้างขวางมาก เพราะนอกจากจะเป็นการสนับสนุนให้ข้าราชการใฝ่รอบรู้เรื่องราวของราชการในกระทรวงของตนอยู่เสมอแล้ว ยังเป็นการปลุกฝังให้เกิดความรักการอ่านหนังสือ และมีความคิดอ่านกว้างขวางขึ้น เป็นต้น การออกหนังสือเทศาภิบาลในสมัยนั้นจึงนับเป็นต้นเค้าของการออกหนังสือพิมพ์ของหน่วยราชการต่าง ๆ ในเวลาต่อมา ส่วนหนังสือเทศาภิบาลเองก็ยังเป็นแหล่งที่รวบรวมเรื่องราวและราชการของกระทรวงมหาดไทยในสมัยที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย อยู่ด้วยอีกแห่งหนึ่ง

หนึ่งในสมัยนี้เองที่พระองค์ท่านทรงเริ่มนิพนธ์หนังสือประวัติศาสตร์ขึ้น คือทรงเขียนพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ขึ้นเล่มหนึ่ง และทรงมีพระดำริจะทรงเขียนพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ขึ้นอีก จึงทรงเริ่มรวบรวมหลักฐานต่าง ๆ แต่ยังไม่ทันใดทรงพระนิพนธ์ กับทรงเริ่มค้นนิพนธ์คำอธิบายประกอบพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม ๑ ตอนต้น ซึ่งยังไม่ทันแล้วเสร็จ ก็พอดีพระองค์ท่านกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสียก่อน จึงมาสำเร็จเอาในสมัยต่อมา

สมัยที่สาม (พ.ศ. ๒๔๕๓ - ๒๔๗๕) เป็นสมัยที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์หนังสือไว้มากกว่าสมัยใดทั้งหมด จนกล่าวได้ว่าเป็นสมัยที่รุ่งโรจน์ที่สุดในการประพันธ์ของพระองค์ท่าน ทั้งนี้เพราะทรงว่างจากราชการอันสำคัญรีบด่วน คั่งเช่นราชการในกระทรวงมหาดไทย ประกอบกับงานในตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร และนายกราชบัณฑิตยสภาที่ใดทรงดำรงต่อมาตามลำดับเป็นงานที่ต้องกับพระอัยยาศัยแห่งพระองค์ท่าน ใดทรงมีเวลาอ่านหนังสือและทรงค้นคว้าได้อย่างเต็มที่ และการที่พระองค์ท่านได้ทรงดำรงตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร นั้นมีผลคืออย่างยิ่งต่อการนิพนธ์หนังสือของพระองค์ท่าน เพราะในเวลาที่ยังทรงรวบรวม

หนังสือชนิดต่าง ๆ เข้าเก็บรักษาไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนครนั้น พระองค์ท่านทรง
ได้พบหนังสือเก่าทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ ซึ่งเป็นเรื่องที่ยังไม่เคยปรากฏมา
ก่อนเลยเป็นจำนวนมาก จึงเป็นสาเหตุให้พระองค์ท่านทรงนิพนธ์หนังสือขึ้นอีกหลายเรื่อง
โดยอาศัยหลักฐานจากหนังสือที่ทรงพบในขณะนั้น ดังที่พระองค์ท่านได้ตรัสยืนยันไว้ใน
การแต่งหนังสือพงศาวดารเรื่อง "เรารบพม่า" ว่า

"...ครั้นต่อมาข้าพเจ้าได้พบหนังสือจดหมายเหตุของโบราณใน
ประเทศนี้ และได้จดหมายเหตุฝรั่งเพิ่มเติมมาจากต่างประเทศอีกหลายเรื่อง ทราบเรื่อง
พงศาวดารตอนที่ไทยรบกับพม่าแปลกออกไปอีกหลายอย่าง ที่เกี่ยวกับการเมืองเป็นเรื่อง
สำคัญ ในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์นี้ก็มี ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าเรื่องราวที่พบใหม่ไทย
เรายังไม่รู้กันโดยมาก จึงได้รื้อหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖ ออกแต่งใหม่ให้ได้
ความบริบูรณ์โดยพิศดาร เรียกว่า พงศาวดารเรื่องเรารบพม่า ..."

หนังสือสำคัญที่ทรงนิพนธ์โดยใช้หลักฐานจากหนังสือที่ทรงพบในสมัยนั้น
นอกจาก เรารบพม่า หรือต่อมาเรียกว่า ไทยรบพม่า แล้วยังมี เรื่องประวิชัยฐาน
พระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป เรื่องราชทูตไทยไปยุโรปแก่โบราณและประเพณี
การรับทูต "ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ" การปกครองของประเทศสยามแก่โบราณ"
"คำอธิบายประกอบพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าอยู่หัว
ถึงพระเอกาทศรถ" "พงศาวดารต่อจากจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พระราชพงศาว-
ดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒" และเรื่องอื่น ๆ

อนึ่งสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพยังได้ทรงพระนิพนธ์ตำนานและคำ
อธิบายตลอดจรรยาเหตุของการแต่งหนังสือต่าง ๆ ที่หอพระสมุดได้มา บรรดาที่เป็นเรื่อง

^๕ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (พระนคร : กรม
ศิลปากร, ๒๕๐๑), หน้า ๒

สำคัญ ๆ แทบทุกเรื่อง เช่น คำานหนังสือพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำานหนังสือจดหมายเทศศตฝรั่งเศสครั้งพระนารายณ์ คำานานกฎหมายเมืองไทย คำานานการ เกณฑ์ทหารไทยแก่โบราณ คำานานการที่ไทย เรียบภาษาอังกฤษ คำานานเหเรือ คำานานหนังสือไครภูมิพระร่วง มูลเหตุที่ได้ หนังสือจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติมา การศึกษาหาความรู้พงศาวดารและคำานาน การเก่า คำานานพงศาวดารเรื่องต่าง ๆ เป็นต้น

ประกอบกับในเวลานั้น หอพระสมุดสำหรับพระนคร รับผิดชอบหนังสือต่าง ๆ ในการกุศลอีกอย่างหนึ่งด้วย อันมีผลสืบเนื่องมาจากพระดำริริเริ่มของสมเด็จพระยาจักรพรรดิราชานุภาพ พระองค์ท่านเองทรงรับเป็นพระธุระเลือกหนังสือตลอดจนทรง เขียนคำานำ คำอธิบายด้วยพระองค์เองโดยตลอด เป็นเหตุให้ประชาชนนิยมให้หอพระสมุด จดพิมพ์หนังสือมากขึ้นทุกที และพระองค์ท่านก็ต้องทรงมีงานเนื่องในการเขียนหนังสือ มากขึ้นด้วย หนังสืออีกประเภทหนึ่งที่ไครทรงนิพนธ์ขึ้นไว้เป็นจำนวนมาก คือ ชีวประวัติ บุคคลสำคัญ กล่าวสรุปพระองค์ท่านทรงเขียนหนังสือไว้ทุกชนิดในสมัยนี้ซึ่งมีเวลา นานถึง ๒๒ ปี

สมัยหลัง คือตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕ จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๖ ระหว่างเวลา ดังกล่าวทรงดำเนินพระชนม์ชีพส่วนใหญ่อยู่ที่เกาะปีนัง ซึ่งประทับอยู่ถึง ๑๐ ปี ขณะนั้น ทรงวางแวนจากพระภารกิจทั้งปวงแล้วโดยสิ้นเชิง แต่ที่ทรงพระนิพนธ์หนังสือได้ไม่มาก เท่ากับสมัยที่ทรงเป็นสภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนครและนายกราชบัณฑิตยสภา

๖ เรื่องการเขียนคำอธิบายประกอบหนังสือที่หอพระสมุดฯ ได้มานั้น ได้หลักฐานจาก ข้อความตอนคำานำของหนังสือที่หอพระสมุดฯ และราชบัณฑิตยสภาพิมพ์ออกเป็น ส่วนใหญ่

อาจเป็นเพราะทรงพระชรามากแล้ว ประกอบกับระยะเวลาที่สั้นกว่ากัน คือทรงมีพระชนมชีพอยู่ต่อมาอีก ๑๑ ปีเท่านั้น อนึ่งการนิพนธ์หนังสือที่เมืองป็นังนั้น มีเหตุชักของอยู่อีกประการหนึ่งคือ ขาดหลักฐานสำคัญ ๆ ที่จะไขประกอบกรเขียน จึงต้องทรงพระนิพนธ์โดยอาศัยความทรงจำ และอาศัยหลักฐานเท่าที่มีอยู่ที่ป็นังเท่านั้น บางครั้งพระองค์ท่านถึงกับทูลขอให้สมเด็จพระญาณวิเศษญาณวักตังวงศ์ทรงช่วยส่งหนังสือไปให้ที่เมืองป็นัง และทรงขอร้องให้ผู้ที่เคยทำงานใกล้ชิดพระองค์ท่านซึ่งอยู่ทางเมืองไทยช่วยคนควาเรื่องบางเรื่องให้ก็มี นับว่าทรงพระนิพนธ์หนังสือด้วยมีพระทัยรักในทางนี้และด้วยพระวิริยะอุตสาหะ เป็นอย่างยิ่ง อย่างไรก็ตามก็เป็นที่น่าสังเกตว่าพระนิพนธ์ที่เด่นและมีชื่อเสียงของพระองค์ท่านส่วนใหญ่ทรงนิพนธ์ขึ้นที่เมืองป็นังทั้งสิ้น เช่น สาส์นสมเด็จ ความทรงจำ เทศาภิบาล นิทานโบราณคดี เรื่องคนเมืองโบราณ กฎมณเฑียรบาลพม่า (ทรงแปลจากภาษาอังกฤษ) เรื่องก่อนประวัติศาสตร์ เที่ยวเมืองพม่า ตำนานพระโกศและหีบศพ ประวัติพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เคษะคุปต์) ประวัติอาจารย์ ประวัติเจ้าพระยาบรมราช (บัน สุขุม) และ ประวัติพระยานครพระราม (สวัสดิ์ มหาากาย) เป็นต้น

เมื่อเสด็จกลับประเทศไทยใน พ.ศ. ๒๔๕๕ แล้วได้ทรงนิพนธ์หนังสือต่อมาอีกเล็กน้อย เรื่องสุดท้ายที่ทรงนิพนธ์ค้างไว้ควยคินสอดำในกระดาษวาง คือเรื่องลักษณะเรียกพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งทรงนิพนธ์ก่อนสิ้นพระชนม์ ๑ เดือน^๓

จากข้อความที่กล่าวมาข้างต้น แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระญาณวิเศษญาณวักตังวงศ์ทรงพระนิพนธ์หนังสือไปพร้อม ๆ กับที่ทรงรับราชการควย ทั้ง ๆ ที่ทรงมี

^๓ เรื่องนี้มีแทรกอยู่ในพระนิพนธ์เรื่องสาส์นสมเด็จตลอดทั้งชุด

^๔ รวบรวมจาก "สาส์นสมเด็จ" เป็นส่วนใหญ่

^๕ กรมศิลปากร, รายชื่อหนังสือพระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, หน้า ๕

พระภารกิจในทางราชการอย่างล้นเหลือ แต่ยังสามารถทรงพระนิพนธ์หนังสือได้มาก เช่นเดียวกัน ซึ่งมากกว่าที่นักเขียนอาชีพบางคนเขียนไว้เสียอีก ดังนั้นจึงเป็นที่น่าสงสัยว่าทรงเขียนหนังสือเวลาใด ม.จ. พูนพิศมัย คีตกูล ทรงอธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า ตามปกติพระองค์ท่านทรงนิพนธ์หนังสือในเวลาเช้า หลังจากเสวยพระกระยาหารแล้ว ทรงนิพนธ์อยู่ประมาณ ๑ - ๒ ชั่วโมง จึงเสด็จตรวจรอบบริเวณวัง และทรงแวะเยี่ยม เจ้าจอมมารดาที่เรือนพัก แล้วเสด็จไปบัญชางานที่กระทรวง ส่วนเวลากลางคืนโปรดทรงพระอักษรมากกว่าทรงพระนิพนธ์หนังสือ เป็นคั้งนี้ทุกวัน ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงมีราชการมากและควนเสมอ เกือบจะไม่มีเวลาว่างประทับที่วัง บางวันเสด็จกลับตอดึก และบางครั้งต้องประทับแรมที่กระทรวงเลยทีเดียว แม้แต่วันอาทิตย์ก็เสด็จกระทรวงเสมอ เพราะเหตุนี้การนิพนธ์หนังสือในระยะนี้ จึงทรงนิพนธ์ที่กระทรวงเป็นส่วนใหญ่^{๑๐} ที่ทรงพระนิพนธ์ในระหว่างเสด็จตรวจราชการตามหัวเมือง และในเวลาว่างราชการก็มีบ้าง ส่วนในเวลาว่างการหอดสมุดและพิพิธภัณฑแล้ว สันนิษฐานว่าคงทรงนิพนธ์หนังสือในเวลาเช้าตามปกติ เพราะในเวลาบ่ายต้องเสด็จหอดสมุดและพิพิธภัณฑทุกวัน และในสมัยที่เสด็จประทับอยู่ที่ป็นิ่งก็คงทรงปฏิบัติเช่นเดียวกัน ต่างกันแต่ที่ว่า คอนบายมักเสด็จไปทอพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ เพื่อทรงพักผ่อนพระอิริยาบถ เวลากลางคืนก็ทรงพระอักษร เป็นเช่นนี้มาจนสิ้นพระชนม์

พระนิพนธ์ประเภทต่าง ๆ

พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพมีอยู่เป็นจำนวนมาก และแยกออกเป็นหลายประเภทหลายหมวด ซึ่งมีผู้รวบรวมจำนวนและ

^{๑๐} ม.จ. พูนพิศมัย คีตกูล, พระประวัติลูกแล้ว, หน้า ๕๗ - ๖๐

จัดแบ่งออกเป็นหมวดตามประเภทของหนังสือไว้หลายท่าน เช่น

ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล ทรงแยกประเภทพระนิพนธ์ออกเป็น ๗ หมวด คือ

- ๑) หมวดพงศาวดาร ๑๓๔ เรื่อง
- ๒) โคลงกลอน ๘๒ เรื่อง
- ๓) ศาสนา ๗๖ เรื่อง
- ๔) อธิบายแทรก ๑๔ เรื่อง
- ๕) ประวัติ ๑๖๐ เรื่อง
- ๖) ตำนาน ๑๐๓ เรื่อง^{๑๑}
- ๗) ในนิตยสารสยามสมาคม ๑๐ เรื่อง

รวมทั้งสิ้นเป็นจำนวน ๕๕๘ เรื่อง

แต่ที่ศาสตราจารย์ ม.ร.ว. สุนนชาติ สวัสดิ์กุล รวบรวมเอาไว้แตกต่างกันออกไปเล็กน้อย คือเพิ่มพระนิพนธ์ที่ยังไม่ได้พิมพ์ขึ้นมาอีกหมวดหนึ่ง มีทั้งหมด ๑๒ เรื่อง รวมเป็นพระนิพนธ์ ๖๐๖ เรื่อง^{๑๒}

ครั้งต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ กรมศิลปากรได้จัดทำบัญชีรายชื่อหนังสือพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำพรังราชานุภาพเป็นครั้งหลังที่สุด เนื่องในโอกาสที่องค์การศึกษาวិทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติจัดงานฉลองครบรอบ ๑๐๐ ปี แห่งวันประสูติของพระองค์ท่านเมื่อเดือนมิถุนายนปีนั้น บัญชีรายชื่อหนังสือฉบับนั้นได้จำแนก

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗

^{๑๒} ม.ร.ว. สุนนชาติ สวัสดิ์กุล, "มรดกที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาบำพรังราชานุภาพ ประทานแก่เรา...", จันทร์เกษม, ฉบับที่ ๘๖ (พฤษภาคม - มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๕), หน้า ๔๐

พระนิพนธ์ออกเป็นหมวดต่าง ๆ หลายหมวด และกล่าวว่าพระนิพนธ์ทั้งหมดมีอยู่เป็นจำนวน ๖๕๓ เรื่อง เฉพาะที่ตีพิมพ์แล้ว ส่วนที่ยังมิได้ตีพิมพ์ยังมีอีก ๒ เรื่อง คือ จดหมายเหตुरายวันเล่าเรื่องเสด็จสูมาตรา เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ เป็นหนังสือ ๑๔ หน้ากระดาษพิมพ์ดีด กับคำแนะนำการศึกษาเรื่องประวัติพระบรมมหาราชวัง ซึ่งทรงนิพนธ์ที่เกาะปีนัง ประเทศพม่าอนึ่งรัชกาลที่ ๖ เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ เป็นหนังสือ ๔ หน้ากระดาษพิมพ์ดีด ซึ่งปัจจุบันนี้เก็บรวบรวมไว้ ณ หอสมุดคำรุงราชานุภาพ^{๑๓} อย่างไรก็ตามก็เชื่อว่าความเห็นว่าจะยึดถือการรวบรวมครั้งสุดท้ายนี้เป็นหลักว่าเป็นจำนวนที่เชื่อถือได้ ส่วนการแยกประเภทหนังสือออกเป็นหมวดนั้นถ้าจะแยกออกเป็นหมวดใหญ่ ๆ ก็ควรจะเป็นดังที่ ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล ทรงทำไว้

ความมุ่งหมายแห่งการนิพนธ์หนังสือของสมเด็จพระยาคำรุงราชานุภาพ

สมเด็จพระยาคำรุงราชานุภาพ ทรงมีความมุ่งหมายในการนิพนธ์หนังสือแต่ละเรื่องไม่เหมือนกัน ซึ่งในบางเรื่องพระองค์ท่านก็ทรงแถลงความมุ่งหมายไว้อย่างชัดเจน แต่บางเรื่องมิได้ทรงกล่าวไว้ อย่างไรก็ตามก็เมื่อได้อ่านพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านเป็นจำนวนมากแล้ว พอจะเก็บรวบรวมความมุ่งหมายแห่งการนิพนธ์หนังสือแต่ละเรื่องไว้ได้ดังนี้ คือ

๑) เพื่อแถลงความจริงให้ปรากฏ นับแต่เรื่องในโบราณสมัยมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ การศึกษาระดับเรียนในวิทยาการต่าง ๆ ยังไม่เป็นที่นิยมกันอย่างจริงจังเช่นสมัยปัจจุบันนี้ แม้แต่เรื่องที่เกี่ยวข้องกับบ้านเมืองของคนประชาชนทั่วไปก็ยังไม่รู้ และยังเข้าใจขอเท็จจริงต่าง ๆ อย่างไม่ถูกต้อง สมเด็จพระยาคำรุงราชานุภาพ

^{๑๓} กรมศิลปากร, รายชื่อหนังสือพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรุง-ราชานุภาพ, หน้า ๕

ทรงประจักษ์ความจริงในข้อนี้ด้วย พระองค์ท่านไม่เพียงแต่จะทรงศึกษาหาความรู้ใน
 วิทยาการแทบทุกแขนงอย่างกว้างขวางเท่านั้น แต่ยังคงทรงพระนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ที่
 ผู้อื่นยังไม่รู้ เพื่อแถลงความจริงให้ปรากฏอีกด้วย นับเป็นความมุ่งหมายประการแรกในการ
 นิพนธ์หนังสือของพระองค์ท่าน ดังที่พระองค์ท่านทรงแถลงไว้ในพระนิพนธ์เรื่อง
 "ความทรงจำ" ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระราชประวัติสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอน
 หนึ่งว่า

"... เพราะเมื่อฉันเป็นนายกรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนคร
 และเป็นนายกราชบัณฑิตยสภาต่อมา ได้อ่านหนังสือเก่าทั้งที่รวบรวมฉบับได้ในประเทศนี้
 และที่ได้มาจากต่างประเทศ พบอธิบายเรื่องเนื่องในพระราชประวัติของทูลกระหม่อม
 ซึ่งยังมีใครมีใครทราบ หรือทราบแต่เรื่องไม่รุ้ถึงคนเหตุมีอยู่มาก ฉันจึงพยายามแต่ง
 เรื่องพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยอาศัยพระราช
 พงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ กับเทศนาพระราชประวัติซึ่งสมเด็จพระ
 พระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระนิพนธ์เป็นโครงเรื่อง แถลงเนื้อ
 ความตามอธิบายที่ฉันได้ทราบมาเมื่อภายหลังไว้ในตอนที่ ๒ และที่ ๓ ของหนังสือนี้"^{๑๔}

ความมุ่งหมายเช่นเดียวกันนี้จะพบได้อีกในหนังสือชุมนุมพระนิพนธ์ที่ทรง
 กล่าวไว้ว่า

"ผู้ที่ได้อ่านหนังสือพงศาวดารและจดหมายเหตุต่าง ๆ ทราบเรื่อง
 ประวัติของไทยเราใน ๑๕๐ ปีนี้คงมีมาก แต่ผู้ที่ไม่ได้อ่านหรือไม่ทราบความก็คงจะมีมาก
 กว่า จะนำความบางขอมากล่าวในปาฐกถานี้ให้ทราบว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลกได้ทรงทำสิ่งใดไว้มานาน ซึ่งตัวเรายังได้รับประโยชน์เหมือนอย่างว่าได้รับพระ
 ราชทานมรดกอยู่ในกาลบัดนี้..."^{๑๕}

^{๑๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, ความทรงจำ, หน้า ๖๔ - ๖๕

^{๑๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, ชุมนุมพระนิพนธ์, หน้า ๑๓๓

หนังสือพระนิพนธ์ที่ทรงเขียนขึ้นด้วยความมุ่งหมายดังกล่าว มีทั้งประวัติศาสตร์ และเรื่องเบ็ดเตล็ด เช่น "ความทรงจำ" "เทศาภิบาล" "เรื่องการเสด็จประพาสแหลมมลายู ของรัชกาลที่ ๕ และจดหมายเหตุทรงอาณูภาพเล่าเรื่องการเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕" เป็นต้น

๒) เพื่อประโยชน์ในการศึกษาประวัติศาสตร์ โดยเหตุที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงมีพระทัยฝักใฝ่อยู่กับการค้นคว้าเรื่องราวในอดีตที่อยู่ตลอดมา พระองค์ท่านจึงทรงมีความมุ่งหมายอันเป็นหลักสำคัญที่สุดประการหนึ่งในอันที่จะทรงบันทึกเรื่องราวไว้ เพื่อประโยชน์ในการศึกษาประวัติศาสตร์ของบุคคลรุ่นหลัง ดังที่ทรงกล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง "ไทยรบพม่า" ตอนหนึ่งว่า

"ข้าพเจ้าตั้งใจแต่งหนังสือเรื่องนี้ให้เป็นประโยชน์ในทางความรู้พงศาวดาร เป็นสำคัญ ในหนังสือเรื่องนี้มีคติทางการฝ่ายพลเรือนอยู่แต่จนจนปลาย ใครอ่านถึงจะเป็นทหารหรือพลเรือนก็คงจะได้ความรู้เรื่องพงศาวดารสยามซึ่งยังไม่ปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องอื่นมีอยู่มาก..."^{๑๖}

พระนิพนธ์ที่ทรงเขียนเพื่อประโยชน์ในการศึกษาประวัติศาสตร์นั้นไม่เพียงแต่เป็นเรื่องประวัติศาสตร์ของไทยเท่านั้น ที่เป็นประวัติศาสตร์ของชาติอื่นก็มี เช่น พม่า ซึ่งจะพบอยู่หลายตอนในพงศาวดารเรื่องไทยรบพม่าและเรื่องเที่ยวเมืองพม่า ส่วนพงศาวดารเขมรก็มีแทรกอยู่ในนิราศนครวัด และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เป็นต้น อนึ่งนอกจากทรงเขียนเรื่องราวในอดีตแล้วก็ยังได้ทรงเขียนเรื่องราวในสมัยของพระองค์ท่านขึ้นไว้ด้วย ทั้งนี้เพื่อเป็นการรักษาและรวบรวมหลักฐานทางประวัติศาสตร์สำหรับให้บุคคลภายหลังใครๆ ได้ใช้เป็นหลักฐานในการเล่าเรียนและ

^{๑๖} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๓

ในการสอบสวนเรื่องราวต่าง ๆ ซึ่งพระองค์ท่านได้ทรงกล่าวไว้อีกตอนหนึ่งในพระนิพนธ์เรื่องประวัติพระยานครพระราม (สวัสดิ์ มหากาย) ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับโรงเรียนมหาดเล็ก ในรัชกาลที่ ๕ ว่า

"ผู้รู้เรื่องเดิมของโรงเรียนมหาดเล็กรัชกาลที่ ๕ และลักษณะการของโรงเรียนนั้นเป็นอย่างไรในสมัยเมื่อพระยานครพระรามเป็นนักเรียน เห็นจะเหลืออยู่น้อยตัวแล้ว น่าจะเขียนเรื่องโรงเรียนมหาดเล็กครั้งนั้นรักษาไว้อย่าให้สูญเสีย เผอิญข้าพเจ้าผู้แต่งประวัติของพระยานครพระราม ได้เคยเกี่ยวข้องกับพระยานครพระรามด้วย"^{๑๗}

อาจกล่าวได้ว่าหนังสือพระนิพนธ์ที่เกิดขึ้นจากความมุ่งหมายนี้มีอยู่มากกว่าเรื่องชนิดอื่น ๆ หนังสือสำคัญที่เป็นตัวอย่างอันดี คือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ รัชกาลที่ ๕ และไทยรบพม่า ตลอดจนตำนานของหนังสือต่าง ๆ ที่หอพระสมุดสำหรับพระนครได้มาในสมัยที่พระองค์ท่านทรงเป็นสภานายกหอพระสมุดฯ อยู่เป็นต้น

๓) เพื่อเล่าเรื่องราวที่ทรงพบเห็นมาในสมัยของพระองค์ท่านให้คนรุ่นหลังรู้

ตามปกติสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงชอบตรัสเล่าเรื่องราวต่าง ๆ ที่เป็นสาระมีคตินำรู้ เพราะเหตุนั้น บางครั้งพระองค์ท่านทรงเขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษรเลยทีเดียว บางครั้งพระธิดาก็ทรงอ้อนวอนขอให้พระองค์ท่านทรงเขียนไว้ให้คนรุ่นหลังได้รู้ด้วย เช่น นิทานโบราณคดี เป็นต้น ดังที่พระองค์ท่านได้กล่าวไว้ในคำนำของหนังสือเล่มนี้ว่า

^{๑๗} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ประวัติบุคคลสำคัญฉบับสมบูรณ์, หน้า ๒๐๘

"เรื่องต่าง ๆ ที่จะเล่าต่อไปนี้ ล้วนเป็นเรื่องจริงซึ่งตัวฉันใคร่เห็น
 เอง มิได้คิดประดิษฐ์ขึ้นใหม่ แต่เป็นเรื่องเกร็ดนอกพงศาวดาร จึงเรียกว่า
 "นิทานโบราณคดี" เหตุที่จะเขียนนิทานเหล่านี้ เกิดแต่ลูกที่อยู่ควยอยากรู้เรื่องเก่าแก่
 กอนเธอเกิด... ตัวฉันเองเดิมก็ไม่ได้คิดว่าจะเขียน แต่ลูกหญิงพนพิศมัย เธอว่า
 เรื่องต่าง ๆ ที่ฉันเล่าให้ฟัง ล้วนมีแกนสารเป็นคดีนารู ถ้าปล่อยให้สูญเสียน่าเสียดาย
 เธออ่อนวอนขอให้ฉันเขียนรักษาไว้ให้เป็นประโยชน์แก่ลูกหลาน และผู้อื่นต่อไป ฉัน
 จึงได้เริ่มเขียนนิทานโบราณคดีมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๓..."^{๑๘}

พระนิพนธ์เรื่อง "จดหมายเหตุนายทรงอาณาภาพเล่าเรื่องเสด็จประพาส
 คัน ในรัชกาลที่ ๕" นั้นก็เกิดจากการที่ทรงเขียนเล่าเรื่องการเสด็จประพาสหัวเมือง
 โดยมีใบบัญชีหลวงของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งแรก ในพระสหาย
 หนึ่งทราบ และครั้งเมื่อนำมาตีพิมพ์แพร่หลายแล้วกลับปรากฏว่าเป็นเรื่องนารูและอ่าน
 สนุกมาก เป็นหนังสือสำคัญเล่มหนึ่งอันเกี่ยวข้องกับพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวควย

"พระนิพนธ์อีกเรื่องหนึ่งที่ทรงเขียนเพื่อมุ่งหมายที่จะเล่าเรื่องที่
 ทรงพบเห็นมาในสมัยของพระองค์ท่านไว้ให้ปรากฏคือ "ความทรงจำ" ซึ่งทรงเขียน
 เป็นทำนองบันทึก (memoire) เล่าชีวิตประวัติของพระองค์ท่านเอง แทรกพระราช
 ประวัติของสมเด็จพระบรมชนกนาถ คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ควย
 ตลอดจนทรงเล่าเหตุการณ์บ้านเมืองในตอนปลายรัชกาลที่ ๔ จนถึงตอนต้นรัชกาลที่ ๕
 ไว้อย่างละเอียดและชัดเจน พระนิพนธ์เรื่องนี้แม้จะทรงนิพนธ์ไม่จบแต่ก็เป็นหนังสือ
 ที่มีประโยชน์ต่อการศึกษาวรรณคดีประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นมาก

^{๑๘} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี, หน้า ง - จ

แม้ในเวลาทีเสด็จประพาสหัวเมืองและต่างประเทศพระองค์ท่านก็โปรดทรงบันทึกเรื่องราวและเหตุการณ์ต่าง ๆ ไว้เสมอ มีพยานหลักฐานที่ปรากฏอยู่ก็คือ พระนิพนธ์เรื่อง เที้ยวเมืองเตอร์กี เสด็จยุโรปครั้งที่ ๒ จดหมายเหตุเรื่องประพาสสุมาตราและชวา และ นิราศนครวัด เป็นต้น เพราะเหตุนั้น พระนิพนธ์ของพระองค์ท่านจึงมีอยู่เป็นจำนวนมาก และเป็นเรื่องหลายประเภทสุดแต่จะทรงพระนิพนธ์ขึ้นไว้

๔) เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ และยกย่องบุคคลสำคัญ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์หนังสือประเภทชีวประวัติบุคคลสำคัญไว้เป็นจำนวนมาก ทั้งนี้ก็เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติและยกย่องบุคคลเหล่านั้นตามความจริง หนังสือพระนิพนธ์ประเภทนี้ควรยกขึ้นมากล่าว คือ พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนเสวยราชย์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕ ประวัติสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ประวัติเจ้าคุณพระประยุรวงศ์ (แพ) ในรัชกาลที่ ๕ และพระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เป็นต้น

๕) เพื่อเป็นเครื่องบันทึกพระทัย ตามปกติสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระนิสัยโปรดการศึกษาหาความรู้และคนควาเรื่องต่าง ๆ อยู่เสมอ เรื่องใดที่ตีมีประโยชน์ก็โปรดให้บันทึกไว้ การนิพนธ์หนังสือจึงเป็นทางที่ทำให้ทรงผลิตผลิตพระทัยได้ประการหนึ่ง ตัวอย่างของหนังสือที่ทรงพระนิพนธ์ขึ้นเพื่อความผลิตผลิตพระทัยคือ "สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ" ดังที่กรมศิลปากรได้ให้คำอธิบายไว้ว่า

"สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ" ทั้งสองพระองค์ สมเด็จพระองค์หนึ่ง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์) ทรงเป็นเอกตักคะในทางศิลปะ วรรณคดี อักษรศาสตร์ และสถาปัตยกรรมไทย สมเด็จพระองค์หนึ่ง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) ทรงเป็นเอกตักคะในทางโบราณคดี ประวัติศาสตร์ รัฐประศาสนศาสตร์ และวัฒนธรรมไทย ทั้งสองพระองค์ควรนับได้ว่าเป็นยอดนักปราชญ์อุคมมหาบัณฑิตแห่งประเทศไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์... เมื่อเสด็จอยู่ห่างไกลกัน และทรงรำลึกถึงกัน ก็ทรงมีลายพระหัตถ์

ไปมาโต้ตอบสนทนากัน เป็นทางบันเทิงพระหฤทัย... ภายหลังกษัตริย์องค์หนึ่งกลาย
เป็นเอกสารอันล้นค่า เพราะมีเรื่องนารุณานาสารพันบรรจู่อยู่ในนั้นอันจะหาเอกสาร
ทำนองนี้อีกได้ยากยิ่ง"^{๑๕}

เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอทั้งสองพระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว ผู้รับ
มรดกของราชตระกูลทั้งสองของพระองค์ท่านได้ประทานต้นฉบับลายพระหัตถ์ทั้งหมดแก่
กรมศิลปากร ซึ่งกรมศิลปากรได้จัดพิมพ์เป็นหนังสือชุดใหญ่และให้ชื่อว่า "สาส์นสมเด็จ"
อันเป็นที่รู้จักกันอยู่แพร่หลายทั่วไป

พระนิพนธ์อีกเรื่องหนึ่งซึ่งทรงพระนิพนธ์ขึ้นเพื่อเป็นทางเพลิกเพลิน.
พระหฤทัยคือ เรื่องก่อนประวัติศาสตร์ เหตุควยในระหว่างที่ประทับอยู่ที่ป็นังไคทรงเริ่ม
ศึกษาคนควา เรื่องก่อนประวัติศาสตร์กับนักปราชญ์ชาวฮอลันดา ครั้นต่อมาทรงบันทึกเรื่อง
การศึกษาและรายละเอียดการคนควาสอบสวนถูกรายงานให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา-
นริศรานุวัดติวงศ์ทรงทราบเป็นระยะ ๆ ทรงโปรดการคนควาเรื่องนี้มาก ดังที่
ทรงกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

"การหาความรู้เรื่องก่อนประวัติศาสตร์สำหรับทูลมานี้ คุณคล้ายกับ
ไปเที่ยวถามหาสนุกที่เขาพระพุทธรบาท ควยถ้านั้นมีช่องทางแยกไปไคหลายทางมาก
ยังไม่มีใครไปจนถึงกนถ้ำทุกทาง ความรูทาง ๆ อันเนื่องด้วยคดีก่อนประวัติศาสตร์ก็เป็น
ทำนองเดียวกัน มีสาขาชวนให้คนไปตั้งวิชาอีกหลายอย่าง..."^{๒๐}

พระนิพนธ์เรื่องก่อนประวัติศาสตร์นี้ปรากฏว่าเป็นประโยชน์ต่อการศึกษา
เรื่องก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทยมาก เพราะสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพ

^{๑๕} สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพ,
สาส์นสมเด็จ, เล่ม ๑ (พระนคร: ร.พ. กุรุสภา, ๒๕๐๕) ตอนคำนำ

^{๒๐} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องก่อนประวัติศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒
(พระนคร: ไสภณพิพรรธนาการ, ๒๔๘๕), หน้า ๓

ไคทรงวางหลักและแนวการศึกษาที่สำคัญไว้หลายประการดังมีรายละเอียดปรากฏอยู่ในหนังสือดังกล่าว

หลักฐานที่ทรงใช้ประกอบการนิพนธ์

อาจกล่าวได้อย่างยุติธรรมที่สุดว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นนักเขียนไทยพระองค์แรกที่ทรงพระนิพนธ์หนังสือโดยอาศัยหลักฐานหลาย ๆ อย่างประกอบกันตามแบบสากลนิยม ซึ่งสามารถจะพิสูจน์ความจริงไคจากพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านแทบทุกเรื่องที่มีอยู่ในปัจจุบันนี้ อย่างไรก็ตามพอจะสรุปไคว่าทรงไคหลักฐานต่าง ๆ มากดังนี้ คือ

๑) จากประสบการณ์และความทรงจำของพระองค์ท่านเอง นับว่า สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีโชคคือเห็นอกว่านักเขียนผู้อื่น คือทรงมีประสบการณ์ในพระชนมชีพมากมาย นับแต่ทรงเป็นพระโอรสของพระมหากษัตริย์ ไคประสูติและเจริญพระชันษามาในพระบรมมหาราชวัง ไคทอดพระเนตรเห็นเหตุการณ์สำคัญตลอดจนพระราชพิธีต่าง ๆ และบุคคลสำคัญของบ้านเมืองมาแต่ยังทรงพระเยาว์ ครั้นต่อมาไคทรงรับราชการในตำแหน่งสูงของแผ่นดินหลายตำแหน่ง ตลอดจนทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจอันเป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติมาเป็นอเนกประการ พระองค์ท่านทรงมีพระชนมชีพยาวนานถึง ๕ รัชกาล นับว่านานกว่าผู้อื่นเป็นส่วนมาก ในส่วนความรู้เรื่องเมืองไทยนั้น พระองค์ท่านทรงรู้จักดีกว่าผู้อื่น ทั้งจากการทรงศึกษาหาความรู้จากพงศาวดาร และจากการเสด็จไปทอดพระเนตรสถานที่ด้วยพระองค์เอง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงโปรดการเสด็จประพาสเป็นอย่างมาก ทั้งในและนอกประเทศ ซึ่งยังผลให้ความรู้ของพระองค์ท่านมิไคจำกัดอยู่ภายในวงแคบเฉพาะแต่เรื่องบ้านเมืองไทยเท่านั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีคุณสมบัติอีกประการหนึ่งที่เรียกว่าสามัญชนอีกข้อหนึ่งคือ ทรงมีความจำดีเลิศ ลงไคทรงรู้จักใครและทอดพระเนตรเห็นอะไรแล้ว ไม่ว่าเวลาจะผ่านไปมากี่ปีก็ทรงจำไคแม่นยำ เช่น ทรงสามารถเล่าเรื่องเกี่ยวกับพระองค์ท่านเมื่อทรงพระเยาว์ไคละเอียดและชัดเจน ในสมัยเมื่อทรงรับราชการอยู่นั้น ไม่ว่าจะ

เสด็จประพาสบ้านเล็กเมืองน้อย ทรงพบผู้คน ไต่ทอพระเนตรสถานที่ แม่น้ำลำคลอง
ตลอดจนภูมิประเทศต่าง ๆ ก็ทรงจำไคอย่างไม่มีผิดพลาด เสมือนหนึ่งแผนที่ประเทศไทย
อยู่ในสายพระเนตรตลอดเวลา เพราะเหตุนี้ในพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านจึงมักไม่มี
แผนที่ ควบคงจะทรงเขาพระทัยว่าเรื่องแผนที่คงจะไม่มีปัญหา เพราะทรงบรรยายไว้
อย่างละเอียดแล้ว^{๒๑} การที่พระองค์ท่านทรงมีประสบการณ์อย่างมากมายดังที่กล่าว
มาแล้วนี้ มีผลคือต่อการทรงพระนิพนธ์หนังสือของพระองค์ท่านอยู่ประการหนึ่ง คือได้ทรง
นำเอาสิ่งที่ทรงพบเห็นมาเป็นหลักฐานประกอบการเขียนหนังสือ (sources material)
มากที่สุดทีเดียว และมีแทรกอยู่ในพระนิพนธ์แทบทุกเรื่อง การเขียนหนังสือโดยอาศัยหลักฐาน
เช่นนี้ บางทีก็ทรงพระนิพนธ์ในเวลาที่ยังทรงพบเห็นเรื่องนั้น ๆ เลยทีเดียว เช่น จดหมาย
เหตุในเวลาเสด็จตรวจราชการ และจดหมายเหตุเรื่องนายทรงอนุภาพเล่าเรื่อง
ประพาสตนในรัชกาลที่ ๕ เป็นต้น ส่วนพระนิพนธ์ที่ทรงเขียนขึ้นภายหลังโดยอาศัยความ
ทรงจำก็มีหลายเรื่อง เช่น ความทรงจำ เทศกาลนิทานโบราณคดี และอื่น ๆ

การเขียนหนังสือโดยใช้หลักฐานจากประสบการณ์ที่ ผู้เขียนได้เห็นมาด้วย
ตนเองนั้น ช่วยให้หนังสือมีความจริงที่ถูกต้อง และให้ความรู้อย่างกว้างขวางสุดแต่ความ
สามารถของผู้เขียน พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร
ที่ค้อยู่สองประการคือ เป็นเรื่องจริง และให้ความรู้อย่างกว้างขวาง ทั้งนี้เพราะผู้ทรง
นิพนธ์เป็นผู้ทรงรอบรู้ในศิลปวิทยาการต่าง ๆ และทรงมีความสามารถในการบรรยาย
เรื่องนั้น ๆ ไคหลายทัศนะ ดังนี้ เป็นต้น

๒) จากหนังสือต่าง ๆ ไคกล่าวมาแล้วว่า สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรทรงเป็นทั้งนักอ่านและนักเขียน พระองค์ท่านทรงอ่านหนังสือเป็นจำนวน
มากทั้งหนังสือภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ ทุกชนิดทุกประเภท เป็นต้นว่า ปรัชญา,
สังคมวิทยา, ประวัติศาสตร์และพงศาวดาร, ศาสนา, ภาษาศาสตร์, วรรณคดี, การ-

^{๒๑} กรมหมื่นพิทยาลาภฤชยากร, "พระราชดำรัสในโอกาสฉลองวันประสูติครบรอบ
๑๐๐ ปี ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร" ใน, ปาฐกถา
เรื่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร และพระประวัติลูกเสด็จ,
หน้า ๔

ทองเที่ยว ฯลฯ ทั้งพระองค์ท่านทรงอ่านหนังสือเหล่านั้นอย่างพิถีพิถันยิ่ง จึงทรง
 เขาพระทัยกระจำจแหมซัดในข้อความที่ทรงอ่านนั้น หนังสือจึงเป็นแหล่งวิทยาการอัน
 สำคัญของพระองค์ท่าน ประจักษ์พยานในข้อนี้ เห็นได้จากความจริงที่ว่า เมื่อได้เสด็จ
 มาบัญชาการหอพระสมุดสำหรับพระนครอันเป็นงานเกี่ยวกับหนังสือโดยตรงนั้น เป็นเวลา
 ที่ทรงพระนิพนธ์หนังสือต่าง ๆ ได้มากยิ่งขึ้นกว่าระยะเวลาใด ด้วยการอ่านให้ทั้งความรู้
 และขบคิดตลอดจนเป็นหลักฐานในการค้นคว้าต่อไป พระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดเกี่ยวกับประวัติ-
 ศาสตร์และตำนานต่าง ๆ ก็ดี คำอธิบายประกอบการพิมพ์หนังสือไทยก็ดี พระวิจารณ์
 หนังสือวรรณคดีต่าง ๆ ก็ดี ล้วนเป็นสิ่งยืนยันว่าใคร่ทรงใฝ่หนังสือเป็นหลักฐานสำคัญ
 ประกอบการนิพนธ์ของพระองค์ท่าน และพระองค์ท่านมักทรงกล่าวไวเสมอ ๆ ใน
 พระนิพนธ์ของพระองค์ท่านควว่า ทรงใฝ่หลักฐานมาจากหนังสือเรื่องใด บางครั้งทรง
 สันนิษฐานหรือทรงวิจารณ์เพิ่มเติมว่าหลักฐานนั้น ๆ ควรเชื่อหรือไม่อย่างไร ทั้งนี้แสดง
 ให้เห็นว่าพระองค์ท่านไม่เพียงแต่จะใฝ่หนังสือที่มีอยู่เหล่านั้นเป็นหลักฐานประกอบการ
 นิพนธ์เท่านั้น แต่ยังใฝ่ทรงแนะแนวทางในการค้นคว้าขอเท็จจริงของหนังสือดังกล่าวด้วย

๓) หลักฐานทางโบราณคดี เนื่องด้วยพระนิพนธ์ส่วนใหญ่ของ
 สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพเป็นเรื่องเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ตำนาน และโบราณ-
 คดี ในฐานะที่ทรงเป็นนักประวัติศาสตร์พระองค์ท่านทรงคำนึงถึงความสำคัญของวิชา
 โบราณคดีอันมีต่อการศึกษาประวัติศาสตร์อย่างมาก ตลอดเวลาที่ทรงดำรงพระชนม์ชีพ
 อยู่ได้เสด็จไปทอดพระเนตรและตรวจสอบหลักฐานทางโบราณคดี เช่น โบราณสถาน
 โบราณวัตถุ และสถานที่สำคัญ ๆ ในประวัติศาสตร์ตามที่ต่าง ๆ อยู่เสมอ ทั้งในและ
 นอกประเทศ เพราะเหตุนี้จึงทรงใฝ่หลักฐานทางโบราณคดีประกอบการเขียนหนังสือ
 อีกประการหนึ่ง ซึ่งถือว่าเป็นหลักฐานสำคัญที่ช่วยทำให้งานนิพนธ์ของพระองค์ท่านถูก
 ต้อง หรือใกล้เคียงความจริงมากขึ้น

หลักฐานทางโบราณคดีที่สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพทรงใฝ่สันนิษฐาน
 ประกอบการเขียนหนังสือ ที่สำคัญได้แก่ ศิลจารึก ป้อมปราการ เชียงเพิน โบสถ์วิหาร

เจดีย์ รูปปั้น เกรียงอุตรา พระพุทธรูป และอื่น ๆ ซึ่งถือว่าเป็นหลักฐานที่แท้จริงอย่างหนึ่ง
สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงความสำคัญของวิชาโบราณ
คดีที่มีต่อการเขียนหนังสือประวัติศาสตร์ไว้ตอนหนึ่งว่า

"คนเรื่องการสร้างพระนครศรีอยุธยา ได้หลักฐานเพราะตรวจของ
โบราณคดีแสดงมา ยังมีเรื่องอื่น ๆ ซึ่งหาหลักฐานใดตรวจตรวจของโบราณ จะเห็นได้ใน
หนังสือราชบัณฑิตยสถานพิมพ์อีกหลายเรื่อง การตรวจของโบราณจึงเป็นการสำคัญ...."^{๒๒}

พระนิพนธ์เรื่องสำคัญ ๆ ที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์
ขึ้นโดยอาศัยหลักฐานทางโบราณคดีที่นำกล่าวถึงคือ "ปาฐกถา เรื่องสงวนของโบราณ"
"มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย" "เรื่องประติษฐานพระสงฆ์ลัทธิลังกาวงศ์
ในประเทศไทย" "การปกครองของประเทศไทยแต่สมัยโบราณ" "เรื่องคน
เมืองโบราณ" และนิทานโบราณคดี เป็นต้น

๔) ได้หลักฐานจากการซักถามตัวบุคคล เรื่องใดที่มีหลักฐานไม่
เพียงพอ หรือยังเชื่อถือไม่ได้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพก็ทรงไต่ถามจากผู้
ที่มีชีวิตอยู่ทันได้เห็นเหตุการณ์และเรื่องราวนั้น ๆ เช่น เมื่อทรงพระนิพนธ์เรื่อง
ความทรงจำนั้นพระองค์ท่านประทับอยู่ที่เมืองป็นัง ตอนใดที่ทรงคิดซักทรงมีลายพระหัตถ์
มาทูลถามสมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์อีกทอดหนึ่ง พระนิพนธ์เรื่องพระราช
พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ จดหมายเหตุเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวสวรรคต และพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯลฯ
ก็ได้อาศัยหลักฐานส่วนหนึ่งมาจากการไต่ถามบุคคลต่าง ๆ ซึ่งพระองค์ท่านมักทรงกล่าวไว้
เนื่อง ๆ ในพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านว่า

๒๒

"ขอนี้เขียนตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคำรัส
เล่า"^{๒๓}

"จดหมายเหตุเรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
ประชวรมีอยู่ ๒ ฉบับ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีราชรัง... แดงไว้ฉบับหนึ่ง เจ้าพระยา
ทิพากรวงศ์แดงไว้ในตอนท้ายพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๔ อีกฉบับหนึ่ง...จดหมายเหตุ
ทั้ง ๒ ฉบับที่กล่าวมานี้ ความข้อสำคัญคลาดเคลื่อนกันอยู่บางแห่ง แต่อาจถึงพระจา
บรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ... เป็นผู้อยู่ประจำรักษาพยาบาลข้างที่
เป็นนิพระองค์หนึ่ง... เวลาข้าพเจ้าแดงหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับนี้ เจ้าพระยา
ทิพากรวงศ์ถึงพิราลัย เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีราชรังก็ถึงอสัญกรรมไปแล้ว จะถาม
ข้อสงสัยในจดหมายเหตุของท่านทั้ง ๒ นั้นไม่ได้ ข้าพเจ้าจึงกราบทูลถามกรมหลวง
สมรรัตนฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ ในปีนี้เริ่มแดงหนังสือนี้ได้ความตามที่กรมหลวงสมรรัตนฯ
ตรัสเล่า ข้าพเจ้าเห็นแม่นยำได้ความชัดเจนสิ้นสงสัย สมควรจะจดไว้ให้ปรากฏ..."^{๒๔}

"ข้าพเจ้าเคยไต่ถามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
คำรัสเล่าตรงกัน"^{๒๕}

"เรื่องตอนประชุมถวายราชสมบัติที่กล่าวมานี้ ได้ทูลถามกรมหมื่น
ราชศักดิ์สโมสร ท่านตรัสเล่าให้ฟัง..."^{๒๖} ฯลฯ

การซักถามขอเท็จจริงจากตัวบุคคลดังที่ยกตัวอย่างมานี้ ช่วยให้พระนิพนธ์
ของพระองค์ท่านมีความจริงเชื่อถือได้ทางหนึ่ง แต่ก็ไม่ทรงเชื่อคำบอกเล่าที่ทรงได้รับฟัง

^{๒๓} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ทรงพระราชพงศาวดาร รัชกาล
ที่ ๕ (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๓), หน้า ๒ (ข้อความในเชิงอรรถ)

^{๒๔} เล่มเดียวกัน, หน้า ๓ - ๔ (ข้อความในเชิงอรรถ)

^{๒๕} เล่มเดียวกัน, หน้า ๔ (ข้อความในเชิงอรรถ)

^{๒๖} เล่มเดียวกัน, หน้า ๒๒ (ข้อความในเชิงอรรถ)

ทั้งหมดว่าเป็นความจริงที่เคี้ยว ทรงเชื่อเฉพาะเรื่องที่ต้องตงกันกับหลักฐานอื่น ๆ
 อย่างน้อยที่สุดสองแห่ง

คุณค่าของพระนิพนธ์ในสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นนัก
 เขียนที่มีศิลปะในการเขียนหนังสือทุกชนิด ไม่ว่าจะเป็นหนังสือพงศาวดาร ประวัติ
 ศาสตร์ ตำนาน ปรัชญา หนังสือเรียน หรือแม่แต่บันทึกทรงเขียนได้ดี ทั้งนี้เพราะทรง
 มีความรู้ในเรื่องนั้น ๆ อย่างกว้างขวาง และทรงเข้าใจจิตใจและธรรมชาติของผู้อ่าน
 ทุกชั้น นักเขียนชาวต่างประเทศคนหนึ่งได้บรรยายคุณลักษณะพิเศษประการหนึ่งของ
 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพไว้ว่า

"คุณลักษณะที่น่าสนใจที่สุดประการหนึ่งของสมเด็จพระยาดำรง
 ราชานุภาพ ก็คือความคล่องแคล่วในกิจการหลายอย่างแท้จริง พระองค์ท่านทรงรอบรู
 ในวิทยาการแขนงต่าง ๆ และทรงเอาพระทัยใส่อย่างเฉลียวฉลาดต่อสิ่งทั้งหลายแทบ
 ทุกสิ่ง ยิ่งกว่านั้นพระองค์ท่านยังมีได้เพียงแต่ทรงเป็นผู้รักศิลปะอย่างผิวเผิน แต่ทรง
 เข้าถึงทุกสิ่งซึ่งพระองค์ท่านทรงสนพระทัย และเกือบทุกสิ่งอันเป็นผลประโยชน์ต่อมนุษย์
 ชาติจะเป็นที่สนพระทัยของพระองค์ท่าน...."^{๒๗}

^{๒๗}

W.A.R. Wood, "Prince Damrong", Dedication to Prince Damrong
 of Siam, p. 9

"One of Prince Damrong's most interesting characteristics is
 his extreme versatility. He knows a great deal about a large
 variety of subjects and takes an intellegent interest in almost
 everything. Moreover, he is not a mere superficial dilettante,
 but goes very throroughly into every subject which attracts
 him and almost everything which is of human interest does
 attract him."

แม่ว่าพระองค์ท่านจะมีใครทรงเป็นนักเขียนอาชีพ หากแต่เป็นคุณผลพลอยได้ มาจากการเป็นนักประวัติศาสตร์ของพระองค์ท่าน แต่ที่ทรงสนพระทัยและเอาพระทัยใส่ต่อการนิพนธ์หนังสืออย่างจริงจัง พระองค์ท่านทรงพระนิพนธ์หนังสืออย่างมีวิธีการ และมีหลักเกณฑ์แห่งการเขียนหนังสือทั้งเรื่องทรงไว้อย่างเป็นเรื่องราวที่ให้ความรู้ และความเพลิดเพลินใจแก่ผู้อ่านควย ดังนั้นจึงควรกล่าวถึงคุณค่าของพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพในทัศนะต่าง ๆ ดังนี้คือ

๑) เป็นหนังสือที่ให้ความรู้หลายด้าน เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงเป็นผู้ทรงไวซึ่งความรอบรู้ในกิจการและวิทยาการต่าง ๆ อย่างยากที่จะหาผู้อื่นใดเสมอเหมือนพระองค์ท่านได้ ทรงถ่ายทอดความรู้ นั้น ๆ ลงในพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านเสมอ หนังสือพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ จึงล้วนมีสาระ ให้ความรู้ทั้งด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ภูมิศาสตร์ วิชาการ การปกครอง ศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรม ทรงพระนิพนธ์ไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วน และทรงอธิบายแสดงภาพพจน์ในเรื่องที่ทรงกล่าวถึงแก่ผู้อ่านได้อย่างชัดเจน พระนิพนธ์ของพระองค์จึงมีคุณค่าทั้งในด้านวิชาการ และด้านความเพลิดเพลิน พระนิพนธ์เรื่องสำคัญที่เป็นตัวอย่างของหนังสือที่ให้ความรู้แทบทุกด้าน คือนิทานโบราณคดี ซึ่งรวมเรื่องจริงที่เกิดขึ้นในสมัยพระองค์ท่านถึง ๒๑ เรื่อง เป็นหนังสือที่มีผู้นิยมอ่านกันแพร่หลายมาก นายมาลัย ชูพินิจ นักประพันธ์ที่มีชื่อเสียงผู้หนึ่งของไทยในสมัยใหม่นี้ ได้วิจารณ์คุณค่าของหนังสือนิทานโบราณคดีไว้ว่า

"ข้าพเจ้ายังไม่เคยอ่านหนังสือเล่มโตหรือชุดโตที่ช่วยให้ข้าพเจ้ารู้จักและเข้าใจเมืองไทย สมัยก่อนข้าพเจ้าเกิดและยังอยู่ในวัยเยาว์เท่ากับพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า ชูคนั้น จากการอ่านนิทาน ๒๑ เรื่องในชุดนี้ เท่ากับท่านได้มีโอกาสท่องเที่ยวไปทั่วประเทศไทยในสมัย ๔๐ - ๕๐ ปีมาแล้ว ขณะที่หลายภาคทางรถไฟยังไม่ถึง และหลายเมืองถนนมีอยู่สายเดียว ขนบประเพณี ชีวิต และวัฒนธรรม ประจำชาติ ยังเป็นไทยเต็มตัว...."

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มีใจแต่จะไดรับฉายาว่า เป็นพระบิดาแห่งนักประวัติศาสตร์และโบราณคดีไทยเราอย่างเดียวกัน แต่ในฐานะนักท่องเที่ยวนอกจากพระองค์จะไต่ทรงเขาถึงแทบทุกภาค ทุกจังหวัด ทั้ง ๆ ที่การคมนาคมยังขาดความสะดวก และการเดินทางยังเต็มไปด้วยความลำบากตรากตรำ เสี่ยงต่อภัยของธรรมชาติ และสัตว์ร้ายนานปีการแล้ว ยังไต่ทรงบันทึกเรื่องราวของบ้านเมืองผู้คน และขนบธรรมเนียมประเพณีตามข้อสังเกตของพระองค์ไว้ สำหรับที่พวกเรารุ่นใหม่และคนไทยรุ่นหลังจะได้ศึกษาเปรียบเทียบกับยุคปัจจุบัน หรือเพียงอ่านเพื่อความเพลิดเพลินและประดับสติปัญญา."

ในพระนิพนธ์เรื่องเทศาภิบาลนั้นนอกจากพระองค์ท่านจะไต่ทรงบรรยายถึงสภาพการปกครองของไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว ยังทรงกล่าวถึงวิธีการทำงานของกระทรวงมหาดไทยในสมัยของพระองค์ท่านไว้อย่างถนัดด้วย ทั้งยังทรงบรรยายถึงสภาพความเป็นอยู่ของประชาชน และภูมิประเทศของบ้านเมืองแทรกไว้หลายตอน นอกนั้นแล้ว ผู้อ่านยังไต่ทราบทัศนคติบางอย่างอันเกี่ยวข้องกับปกครองของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพหลายประการ

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ไต่ทรงบรรยายสภาพความเป็นอยู่และวิถีชีวิตของชาวไทยที่เป็นชาวบ้านแท้ ๆ ไว้อย่างน่าสนใจยิ่งในพระนิพนธ์เรื่อง "จดหมายเหตุนายทรงอานุกาพเล่าเรื่องเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕" ทรงบรรยายถึงการเดินทางในสมัยนั้นไว่ว่าเป็นอย่างไร และทรงกล่าวถึงพระจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงปฏิบัติต่อไพร่ฟ้าชาวแผ่นดินของพระองค์ไว้หลายตอน อันจะหาอ่านจากที่อื่นได้ยาก เช่นทรงเล่าไว้ว่า

---

๒๔ มาลัย ชูพินิจ. "เมืองไทยใน 'นิทานโบราณคดี' " ; จันทร์เกษม ฉบับที่ ๘๖ (พฤษภาคม - มิถุนายน ๒๕๐๕), หน้า ๕๔ - ๕๕

"ใคร เคยตามเสด็จประพาสไปร เวตมาแต่ก่อนยอมเข้าใจว่า
ถ้ามีช่องสนุกในการที่จะโคตรงสมาคมกับราษฎรเกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว ที่พระเจ้าอยู่หัว
ของเราจะเว้นเป็นไม่มี...." ๒๘

และมีอีกตอนหนึ่งที่น่าสนใจ มีข้อความดังนี้

"วันที่ ๒๐ กรกฎาคม เสด็จอาศัยรถไฟขบวนที่จะไปกรุงเทพฯ
ที่ไซค์ว่าเสด็จอาศัยในที่นี้ เพราะเสด็จรถไฟขบวนที่ ๓ ประทับปะปนไปกับราษฎร
ไม่ให้ใครรู้ว่าใครเป็นใคร เพื่อจะใคร่ทรงทราบว่าราษฎรอาศัยไปมากน้อยอย่างไร..." ๓๐

อนึ่งสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงพระนิพนธ์เรื่อง เกี่ยวกับการ
การท่องเที่ยวในต่างประเทศไว้หลายเล่มด้วยกัน เช่น "เที่ยวเมืองพม่า" "นิราศนครวัด"
"ไปเมืองเคอร์ก็" "นิราศเมืองบันคอง" "ไปลังกาทวีป" "โดยสารเรือเมลไปยุโรป" และ
"เที่ยวยุโรปครั้งที่ ๒" เป็นต้น แม้ว่าหนังสือเหล่านี้จะเป็นเรื่องเกี่ยวกับการท่องเที่ยว
ก็จริง แต่พระองค์ท่านยังทรงบรรยายความรู้ เรื่องวัฒนธรรม ประเพณี เศรษฐกิจ
สังคม ประวัติศาสตร์ โบราณคดี และสภาพภูมิศาสตร์ของบ้านเมืองนั้น ๆ แทรกไว้
หลายแห่งหลายตอน และโดยเหตุที่พระองค์ท่านทรงเป็นนักศึกษาค้นคว้านี้เอง จึงทรง

๒๘ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, "จดหมายเหตุนายทรงอาญาพเจ้าเรื่อง
เสด็จประพาสต้นครั้งแรก", ใน, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ
(พระนคร : สำนักพิมพ์รวมสาสน์, ๒๕๐๒), หน้า ๒๔๑

๓๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๐

๓๑ กรมศิลปากร, รายชื่อหนังสือพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
คำรงราชานุภาพ, หน้า ๘๒ - ๘๕

บรรยายเรื่องต่าง ๆ ไว้มากมายและทัศนะของผู้ศึกษาค้นคว้า ฉะนั้นพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านจึงไม่เพียงแต่ให้ความเพลิดเพลินใจแก่ผู้อ่านอย่างเดียวยังได้ให้แง่คิดและความรู้อีกต่าง ๆ ไว้อย่างมากมาย ผู้อ่านอาจจะสรรหาสาระและคุณประโยชน์จากพระนิพนธ์เหล่านั้นได้เท่าที่ตนพึงต้องการ

ผู้อ่านที่ต่องการรู้เรื่องพระพุทธศาสนาและโบราณคดีที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาควรอ่านพระนิพนธ์เรื่อง "ตำนานพุทธเจดีย์สยาม" และ "เรื่องการประดิษฐานพระสงฆ์ทิวาสวรรค์ในประเทศไทย" เป็นต้น สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพทรงพระนิพนธ์หนังสือเกี่ยวกับศาสนาไว้ถึง ๗ เรื่องด้วยกัน^{๓๒} ทั้งที่เป็นพระนิพนธ์บรรยายธรรมในพระพุทธศาสนาโดยตรงเช่น เรื่อง "กายคฤหะหรือเรือนคือกาย" เป็นต้น และเป็นพระวินิจฉัยพระอธิบายเกี่ยวกับตำนานหรือเรื่องราวอันเกี่ยวเนื่องในพระพุทธศาสนาก็มี เช่น "ตำนานหนังสือธรรมรัตนกถา" "ตำนานเทศนาสังคหวัตถุและเทวคาพลี" "ประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป" "ตำนานพระปริต" และ "การที่จะอ่านหนังสือมิลินทปัญหาให้ได้อรรถ" ^{๓๓} เป็นต้น ขอความในหนังสือเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงความรอบรู้ในเรื่องพระพุทธศาสนาของพระองค์ท่านอย่างตลอดปอดไป

พระนิพนธ์ที่แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพทรงเล็งเห็นความสำคัญของผู้อ่านนั้น น่าจะได้อ่านหนังสือชุดแบบเรียนเร็วและนิทานต่าง ๆ เช่น นิทานเรื่องเลี้ยงเด็ก พระองค์ท่านทรงเขาพระทัยในธรรมชาติของเด็กได้เป็นอย่างดีเมื่อต้องพระประสงค์จะให้เด็กอ่านก็ทรงเสนอเนื้อหาที่เด็กควรจะได้เข้าใจได้ง่าย และทรงเลือกสรรเอาแต่เรื่องที่ตื่นเต้นประทับใจเด็ก ทั้งนี้นับได้ว่าพระคำริของพระองค์ท่านตรงกับหลักการศึกษาศาสตร์ใหม่ เด็กที่อ่านจะได้รับการฝึกฝนให้อ่านหนังสือได้อย่างรวดเร็ว

^{๓๒} ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, พระประวัติลูกเสือ, หน้า ๕๓

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน.

และแตกฉาน ได้รับความบันเทิงใจ ได้รับความรู้ทางศิลปกรรมจรรยาที่แทรกไว้ในเนื้อหา
ควบคู่กันไป ส่วนผู้ใหญ่ก็จะได้ออกคิดเห็นในเรื่องวิธีสอนเด็กเล็ก จิตวิทยาของเด็ก
ตลอดจนการแนะแนวทางการศึกษาซึ่งเป็นเรื่องสำคัญอยู่ในสมัยปัจจุบันนี้

"สาส์นสมเด็จ" เป็นพระนิพนธ์ที่สำคัญยิ่งอีกชุดหนึ่ง ซึ่งนับได้ว่าเป็นเพชร
น้ำเอกแห่งวงวรรณกรรมไทย คอยเป็นพระนิพนธ์ของนักปราชญ์สองพระองค์ คือสมเด็จ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ในจดหมาย
โต้ตอบนั้นเป็นเสมือนขุมคลังแห่งความรู้นานาชาติ นับแต่พระจริยาวัตรของสมเด็จ-
กรมพระยาดำรงราชานุภาพขณะประทับอยู่ ณ เกาะปีนัง วัฒนธรรม ประเพณี โบราณคดี
การทองเที่ยว อักษรศาสตร์ ภาษาศาสตร์ ศิลปกรรม ประวัติศาสตร์ วรรณคดี ปรัชญา
ศาสนา ตลอดจนเรื่องเบ็ดเตล็ด หนังสือชุดนี้จึงได้รับการใช้อ้างอิงในการศึกษาเรื่อง
ต่าง ๆ มากที่สุดชุดหนึ่ง และอยู่ในความนิยมของผู้อ่านไม่เสื่อมคลาย ดังจะเห็นได้จาก
จำนวนครั้งที่พิมพ์ออกเผยแพร่ ทั้งนี้ยอมเป็นเครื่องสนับสนุนอีกประการหนึ่งว่า สมเด็จ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นนักนิพนธ์ซึ่งทรงความสามารถเพียงไร

พระนิพนธ์หมวดที่สำคัญยิ่งของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ คือหมวด
ประวัติศาสตร์ จากผลงานการค้นคว้าของพระองค์ท่านทำให้หนังสือหมวดนี้มีจำนวนมาก
และล้วนแต่มีคุณประโยชน์อันส่งผลให้ทรงได้รับยกย่องว่าทรงเป็นพระบิดาแห่ง-
ประวัติศาสตร์ไทย ซึ่งจะไดยกมากล่าวให้เห็นความสำคัญอย่างกระจ่างชัดในบทต่อไป

ความรอบรู้ของพระองค์ท่านมิได้จำกัดอยู่เฉพาะในเรื่องใหญ่ ๆ เท่าที่กล่าว
มาแล้วเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงเรื่องเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ อันปรากฏอยู่ในพระนิพนธ์
หลายเรื่อง เช่น คำานานเครื่องมโหรีปี่พาทย์ คำานานรำโคม คำานานกฎหมายเมืองไทย
คำานานเรือรบไทย คำานานภาษีอากร และคำานานเรื่องเครื่องโต๊ะและถวยปั้น เป็นต้น

๒. คุณค่าในทางวรรณคดี

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพนั้นนอกจากทรงเป็นนักประวัติศาสตร์
ผู้ยิ่งใหญ่แล้ว พระองค์ท่านยังทรงเป็นนักอักษรศาสตร์ด้วย ทรงสนพระทัยในวรรณคดี

ทั้งของไทยและของต่างประเทศมาก การนิพนธ์หนังสือของพระองค์ท่านได้สะท้อนให้เห็นความสามารถในทางวรรณคดีหลายประการ นับแต่การใช้ภาษา พระองค์ท่านก็โปรดใช้ภาษาที่ง่าย ๆ สั้น ๆ แต่สละสลวย และได้ใจความชัดเจน ภาษาที่ทรงใช้ในพระนิพนธ์ต่าง ๆ จึงไม่เยิ่นเย้อ ไม่โปรดใช้ศัพท์ยาก ๆ ข้อความก็กระชับรัดกุม และไม่มีปัญหาในเรื่องการตีความ อนึ่งสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงมีความสามารถและมีศิลปะในการเล่าเรื่องทุกชนิด ไม่ว่าจะเป็นเรื่องวิชาการหรือเป็นนิทาน ทรงบรรยายไว้อย่างเหมาะสมกับประเภทของหนังสือ และในการบรรยายนั้นมักทรงบรรยายอย่างละเอียดก่อให้เกิดภาพพจน์อันกระจ่างชัด การดำเนินเรื่องก็ดี ความคิดต่อของเนื้อเรื่องก็ดี พระองค์ท่านทรงสามารถเขียนได้อย่างดียิ่ง เพราะเหตุนี้หนังสือพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านแทบทุกชนิดจึงมีคุณค่าทางวรรณคดีแทรกอยู่ด้วย ซึ่งยังผลให้เป็นหนังสือที่นำอ่าน และน่าสนใจ แม้แต่เด็กและชาวบ้านทั่วไปที่ไม่ได้รับการศึกษาระดับสูง ๆ ก็พอจะสามารถอ่านพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านเข้าใจได้ ตัวอย่างของหนังสือที่มีคุณค่าทางวรรณคดีเล่มสำคัญที่ควรยกขึ้นมาอ้างคือ "นิทานโบราณคดี สำนวนสมเด็จ" เทียบยุโรปครั้งที่ ๒ และนิราศนครวัด เป็นต้น

อนึ่งงานสำคัญในด้านวรรณคดีที่พระองค์ท่านได้ทรงพระนิพนธ์ไว้เป็นจำนวนมากอีกพวกหนึ่ง ได้แก่คำอธิบาย ขอสันนิษฐาน และตำนานของวรรณคดีไทยในสมัยโบราณ เช่นตำนานเหเรือ ตำนานหนังสือสามก๊ก ตำนานหนังสือไตรภูมิพระร่วง ตำนานโคลงจินตคามณีของกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เรื่องโคลงกวีโบราณ มูลเหตุที่พิมพ์ภาพสามเรื่องของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์เป็นเล่มเดียวกัน เพลงยาวและมูลเหตุที่นายมีมหาดเล็กแต่ง—กลอนเพลงยาวสรรเสริญ เรื่องหนังสือจำพวกนิราศ วินิจฉัยแต่งนิราศลอนดอน และเรื่องอื่น ๆ พระนิพนธ์เหล่านี้แม้มิได้นับเนื่องเป็นวรรณคดีโดยตรง ก็ถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นที่ควรไช้ประกอบการศึกษาวรรณคดีไทยอย่างยิ่ง ทำให้อนุชนรุ่นหลังได้ทราบที่มา และรายละเอียดเกี่ยวกับวรรณคดีเหล่านั้นโดยบาง เพราะขอยุ่ยากในการศึกษาวรรณคดี—

ไทยประการหนึ่งนั้น อยู่ที่ผู้พนมก็มีไฉนแจ่มนาม และเวลาที่เขียนไว้ จึงนับได้ว่า สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเป็นผู้แสวงหาทาง และให้ความสะดวกแก่การศึกษาวรรณคดีของชาติไว้มากผู้หนึ่ง พระเกียรติคุณของพระองค์ท่านในข้อนี้ เป็นที่ประจักษ์แก่ผู้ศึกษาวรรณคดี เพราะหนังสือไทยโบราณทั้งปวงซึ่งกรมศิลปากรจัดพิมพ์ก็หรือที่ผู้จัดทำพิมพ์ก็ มักพิมพ์อธิบายและข้อสันนิษฐานของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพไว้ด้วย

จากเรื่องราวที่บรรยายมาแต่ต้นบทจนถึงท้ายบทนี้ นอกจากแสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพในด้านอักษรศาสตร์ และวรรณคดีแล้ว ยังแสดงให้เห็นว่าพระองค์ท่านได้ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจอันเป็นประโยชน์ใหญ่หลวงต่อมนุษยชาติทั้งมวล เพราะพระนิพนธ์จำนวนมากนั้นมิใช่เพียงแต่เป็นมรดกของชาวไทยชาติเดียว แต่ถือเป็นสมบัติของชาวโลกทุกคน พระนิพนธ์ของพระองค์ท่านไม่เพียงแต่จะให้ความรู้ในด้านต่าง ๆ และความบันเทิงใจแก่ผู้อ่านเท่านั้น แต่ยังช่วยส่งเสริมความเข้าใจอันดีระหว่างมนุษยชาติและศีลธรรมจรรยาของเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย